

De groei van de georganiseerde schaaksport in Nederland tijdens het interbellum (1919-1939)

Erik Mijnheer, november 2021

Inhoud

Inleiding	3
Voorgeschiedenis en theoretisch kader	4
Het bronnenmateriaal	8
Georganiseerde schakers en schaakverenigingen tijdens het interbellum (1919-1939)	11
De organisatiewijziging van de Nederlandse Schaakbond in 1932	17
Max Euwe wereldkampioen in 1935	19
Conclusie	22
Literatuur	23
Primaire literatuur	23
Secundaire literatuur	25

Inleiding

In de biografie over Dr. Max Euwe (1901-1981) van journalist Alexander Münninghoff staat dat het aantal georganiseerde schakers tijdens het interbellum (1919-1939) flink was toegenomen. Euwe slaagde er in 1935 als eerste en tot op heden enige Nederlander in de wereldtitel te veroveren. Na het behalen van die titel zou het aantal leden in een tijdsbestek van slechts een jaar zijn uitgegroeid van 3.000 naar 12.000 leden.¹ Münninghoff vermeldt echter geen bron. Diezelfde aantallen herhaalt Eddy Sibbing een artikel over jeugdschaak.² Sibbing is directeur van het Max Euwe Centrum in Amsterdam. In het 100 jarig jubileumboek van de Koninklijke Nederlandse Schaakbond uit 1973 staat dat het ledental pas in 1943 de grens van 10.000 leden passeerde.³ Opnieuw ontbreekt een bronvermelding. Welke aantallen zijn nu juist? Klopt die spectaculaire groei wel?

In dit werkstuk staat de groei van de georganiseerde schaaksport in Nederland tijdens het interbellum centraal.⁴ Dat wil ik onderzoeken aan de hand van een drietal deelvragen. In de eerste plaats wil ik het aantal georganiseerde schakers en het aantal schaakverenigingen onderzoeken gedurende de periode 1918-1940. In de tweede plaats vraag ik mij af waarom er in 1932 een ingrijpende wijziging in de organisatiestructuur van de (Koninklijke) Nederlandse Schaakbond heeft plaatsgevonden. Heeft die wijziging te maken met de groei van het aantal leden? Ten derde wil ik onderzoeken in welke mate er sprake is geweest van een zogenaamd Max Euwe-effect. Daarmee wordt de spectaculaire ledengroei bedoeld zoals Münninghoff en Sibbing dat hebben beschreven. Is hier sprake van het trickle-down-effect? Door deze deelvragen tracht ik inzicht te krijgen in de ontwikkelingen in het schaakleven in Nederland gedurende het interbellum. Recent verscheen *Hoe voetbal verscheen in Nederland* van Jan Luitzen en Wim Zonneveld.⁵ Zij geven aan dat sportgeschiedenisonderzoek een ondergeschoven kindje is. Er is slechts sporadisch serieus en academisch onderbouwd onderzoek verricht.⁶ Dit werkstuk wil daar een bijdrage aan leveren.⁷

¹ Alexander Münninghoff, *Max Euwe. Biografie van een wereldkampioen* (Amsterdam 1976) 228.

² Eddy Sibbing, 'Het ontstaan van het jeugdschaak in Nederland' in: *Nieuwsbrief Max Euwe Centrum* 92 (Amsterdam 2017) 6.

³ R. Jaarsma, ed., *Nederland schaakt. KNSB 100 jaar* (Baarn 1974) 63.

⁴ Dit onderzoek is uitgevoerd in 2019 in het kader van de module Volop Vertier. Deze module maakt deel uit van de master Kunst- en cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit. De begeleiders waren Dr. Janny Bloembergen-Lukkes en Dr. Frank Inklaar.

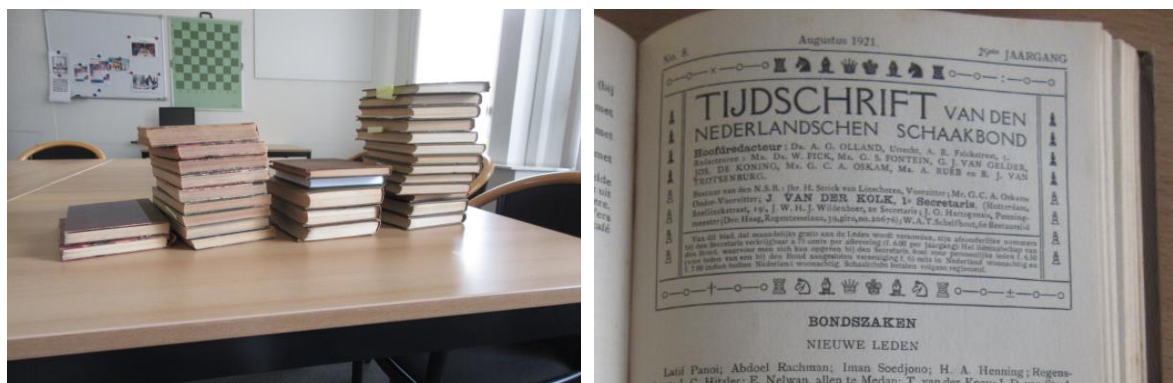
Het Max Euwe Centrum wenst dit onderzoek uit 2019 te publiceren. Minze bij de Weg heeft meegelezen en correctievoorstellen gedaan, de auteur heeft deze allemaal overgenomen.

⁵ Jan Luitzen en Wim Zonneveld, *Hoe voetbal verscheen in Nederland. Rood en Wit, H.F.C., H.V.V. en hun kornuiten 1880-1910* (Emst 2018).

⁶ Steven Verseput, 'Ontstaan Nederlands voetbal. De 'detectives' van de ware voetbalhistorie', *NRC Handelsblad*, 13 en 14 oktober 2018, E24-E25.

⁷ Dit werkstuk zou na afronding bijvoorbeeld opgestuurd kunnen worden naar: info@sportgeschiedenis.nl.

Voor het onderzoek zal ik gebruik maken van gegevens over schaakverenigingen en de regionale schaakbonden die zijn opgeslagen in de Databank Sport van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Ook zijn alle jaargangen van het tijdschrift dat de (Koninklijke) Nederlandse Schaakbond gedurende die periode geraadpleegd. Daarnaast is gebruik gemaakt van jubileumboeken van schaakverenigingen en die van de regionale bonden en de landelijke schaakbond.⁸

Figuur 1. De gebundelde uitgaven van het *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* (1918 - 1935), *Tijdschrift van den Koninklijken Nederlandschen Schaakbond* (1936 – 1940). Bonds bureau K.N.S.B. Haarlem. Foto auteur, december 2018.

In de volgende paragraaf zal aandacht worden besteed aan het georganiseerde schaken vanaf 1800 tot 1918 en het trickle-down-effect. Daarna volgt er een paragraaf over het gebruik van het door mij geselecteerde bronnenmateriaal, waarna de drie deelvragen aan de orde komen. Dit werkstuk sluit af met een conclusie.

Voorgeschiedenis en theoretisch kader

Teneinde het georganiseerde schaken in Nederland tijdens het interbellum beter te begrijpen sta ik in deze paragraaf stil bij de voorgeschiedenis daarvan vanaf 1800 en de literatuur die hierover is verschenen. Verder wil ik in deze paragraaf het begrip trickle-down-effect toelichten.

In de achttiende eeuw raakte het schaken algemeen bekend in Nederland. Op 15 mei 1803 werd in Nederland de eerste schaakvereniging opgericht. De officiële naam daarvan luidde het Haagsch Departement van het Hollandsch Schaakgenootschap. In de loop van de negentiende eeuw werden er meer verenigingen opgericht. Na 1840 was dat aantal de tien gepasseerd, aan het eind

⁸ Onderzocht zijn alle jaargangen van het *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* van 1918 tot en met 1935 en het *Tijdschrift van den Koninklijken Nederlandschen Schaakbond* voor de periode van 1936 tot en met 1940. Voor de jubileumboeken is gebruik gemaakt van de uitgebreide schaakbibliotheek van het Max Euwe Centrum in Amsterdam. Geselecteerd zijn jubileumboeken van verenigingen en regionale schaakbonden die voor 1940 waren opgericht. Datzelfde criterium is gehanteerd bij de jubileumboeken die de auteur in eigen bezit heeft.

van die eeuw waren dat er rond de zestig. Deze periode is uitvoerig beschreven in het proefschrift *'Het loopt ongenadiglijk mat'. Het schaakleven in Nederland in de negentiende eeuw. De sociaal-culturele achtergrond van het ontstaan van schaakverenigingen* van H.J.G.M. Scholten uit 1999. Scholten baseerde zich onder andere op het schaaktijdschrift *Sissa* dat van 1847 tot en met 1874 verscheen. Een andere belangrijke bron vormde het in 1861 verschenen *De Hollandsche schaakspeler – een zakboek voor schaakspelers* van Verbeek. Een belangrijke reden voor het ontstaan van deze verenigingen was het gegeven dat mannen hun vrije tijd ook buitenshuis gingen doorbrengen, zoals het bezoeken van sociëteiten, koffiehuisen en andere gelegenheden om te kunnen schaken. Deze verenigingen hadden een elitair karakter. Scholten noemt dit de hogere burgerlagen.⁹ De verenigingen speelden soms een vriendschappelijke wedstrijd tegen elkaar of deden aan correspondentieschaak. Tot een landelijke-, regionale- of stedelijke samenwerking kwam het niet. Jan C. Roosendaal merkt op dat de lezer zich vergist om te denken dat het schaken wijdverbreid zou zijn.¹⁰ Het was volgens hem een elitaire aangelegenheid bestaande uit respectabele en goedgeklede heren. Roosendaal geeft hij aan dat dammen de rol van volksspel vervulde en dat schaken daar bovenuit stak.¹¹

Het duurde tot 1873 voordat de Nederlandsche Schaakbond op 23 mei van dat jaar werd opgericht in Den Haag. Dit gebeurde op initiatief van de plaatselijke schaakclub Discendo Discimus. De Bond had bij oprichting bijna honderd leden, waaronder twee vrouwen.¹² In Engeland geschiedde dat in 1857. In Duitsland werd in 1862 in Düsseldorf de West-Duitse Schaakbond opgericht, die in 1877 opging in de Duitse Schaakbond. Het doel was het schaken te bevorderen. Jonge talenten moesten niet alleen door de verenigingen worden opgeleid, zij konden door deelname aan sterke toernooien zich verder ontwikkelen. Er werden door de landelijke schaakbond meester- en reservetoernooien georganiseerd. Er werden consultatiepartijen georganiseerd en kleine matches tussen sterke spelers. Verder was er aandacht voor probleemschaak.

Tijdens de tweejaarlijkse congressen van de Duitse Schaakbond in 1914 in Mannheim werd gesproken over de oprichting van een Wereldschaakbond. De Eerste Wereldoorlog gooide roet in het eten. In 1914 werd wel de Russische Schaakbond in Sint Petersburg opgericht. In 1924 vonden de Olympische Spelen plaats in Parijs. De Franse Schaakbond greep deze gelegenheid aan om een

⁹ Hans Scholten, *'Het loopt ongenadiglijk mat'. Het schaakleven in Nederland in de negentiende eeuw. De sociaal-culturele achtergrond van het ontstaan van schaakverenigingen*, Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant (Bilthoven 1999) 88.

¹⁰ Jan C. Roosendaal, 'Appendix: Schaken in Nederland', in: Jacob Silbermann en Wolfgang Unzicker, *Geschiedenis van het schaakspel*, deel 2 (Utrecht 1977) 194.

¹¹ Jan C. Roosendaal, 'Appendix: Schaken in Nederland', in: Jacob Silbermann en Wolfgang Unzicker, *Geschiedenis van het schaakspel*, deel 2 (Utrecht 1977) 194.

¹² Hans Scholten, *'Het loopt ongenadiglijk mat'. Het schaakleven in Nederland in de negentiende eeuw. De sociaal-culturele achtergrond van het ontstaan van schaakverenigingen*, Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant (Bilthoven 1999) 390.

schaakolympiade te organiseren. Daar werden de statuten van de FIDE (Fédération Internationale des Échecs) uitgewerkt en op 20 juli 1924 vond de oprichting plaats. De nationale schaakbonden zijn lid van de FIDE. De FIDE houdt zich bezig met het uitbouwen van betrekkingen tussen die bonden, het organiseren van toernooien, het verzorgen van het internationaal ratingsysteem en de wedstrijden rondom de titel van de wereldkampioen. De Nederlander mr. A. Rueb (1882-1959) was de eerste president van 1924-1949. Later zou dr. Max Euwe die plaats innemen (1970-1978).¹³

Er verschenen in Nederland ook schaaktijdschriften. Van 1847 tot 1874 verscheen *Sissa* een maandelijks schaaktijdschrift een initiatief van W.J.L. Verbeek uit Gouda.¹⁴ Er waren kennelijk wel voldoende schakers. Voor korte duur verscheen de *Schaakwerld* van Anthonius van de Linde. Vanaf 1893 verscheen vanuit de Nederlandse Schaakbond het *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond*. In 1936 wordt dat het *Tijdschrift van den Koninklijken Nederlandschen Schaakbond*. Tijdens de Tweede Wereldoorlog gaat dat *Koninklijken* eraf, na de oorlog komt dat weer terug. Later verandert de titel in *Schakend Nederland* en tegenwoordig heet het *Schaakmagazine*.¹⁵

In hoeverre leiden sportprestaties, wereldtitels en bekercups tot meer leden bij sportverenigingen? Recente en vaak aangehaalde voorbeelden zijn het Max-effect, het Tom-effect, het Dafne-effect en het Leeuwinnen-effect.¹⁶ Jeroen Hoyng ziet geen direct verband tussen topsportprestaties en sportdeelname.¹⁷ Hij heeft daarvoor de volgende casus onderzocht: het mannenvoetbal in 1988, het vrouwenvoetbal in 2017-2018, de atletiek in 2014-2017 en in de jaren

¹³ Jacob Silbermann en Wolfgang Unzicker, *Geschiedenis van het schaakspel*, deel 1 (Utrecht 1977) 144-145.

¹⁴ De naam Sissa verwijst naar de volgende legende: <http://www.schaken-rijen.nl/blog.htm>, geraadpleegd 31 januari 2019. 'De graankorrel'. Volgens een legende wilde de Indiase koning Shirham zo'n 1500 jaar geleden de uitvinder van het schaakbord, Sissa Ben Dahir, belonen. Op de vraag van de koning welke beloning hij voor zijn uitvinding zou wensen, antwoordde Sissa: "Majesteit, geef me een graankorrel op het eerste vakje, twee op het tweede vakje, vier op het derde, acht op het vierde, en laat mij zo elk van de vierenzestig vakjes van het schaakbord bedekken." De koning deed lacherig over zo'n bescheiden verzoek; niet meer dan een handvol graan voor deze geweldige uitvinding! Toen bleek dat de koning te weinig graan had om Sissa uit te betalen, liet hij Sissa Ben Dahir volgens de overlevering in de gevangenis opsluiten. Hoeveel graan heeft Sissa durven vragen? Op het eerste vakje ligt slechts een graankorrel. Het aantal graankorrels op elk volgende vakje is steeds het dubbele van het aantal op het vorige vakje. In totaal vraagt Sissa om 2 tot de macht 64 – 1, of uitgeschreven: 18.446.744.073.709.551.615 (meer dan 18 triljoen) graankorrels, vele malen meer dan de jaarlijkse wereldproductie graan. Er gaan ongeveer 50 graankorrels in een kubieke centimeter. We hebben dus te maken met een berg van meer dan driehonderdmiljard kubieke meter graan. Hiermee zouden we België en Nederland met een metersdikke laag graan kunnen bedekken.'

¹⁵ <https://www.schaaksite.nl/2011/06/30/canon-22-schaaktijdschriften/>, geraadpleegd 31 juli 2019. Hier is nog meer te lezen over de Nederlandse schaaktijdschriften.

¹⁶ Hier wordt respectievelijk verwezen naar de prestaties van Formule 1 coureur Max Verstappen (1997), wielrenner Tom Dumoulin (1990), hardlooper Dafne Schippers (1992) en de prestaties van het Oranje-vrouwenvoetbal (1^e op het EK 2017 en 2^e op het WK 2019). Een ander onderzoek ziet wel enige effecten: B. Frink en P. Wicker, 'The trickle-down-effect: how elite sporting succes affects amateur participation in German football', in: *Applied Economics Letters*, volume 23, 2016, issue 4, 259-263.

¹⁷ <https://www.allesoversport.nl/artikel/de-mythe-van-het-trickle-down-effect-topsportsucces-leidt-niet-tot-groei-van-breedtesport-in-nederland/>, geraadpleegd 1 juni 2019.

1936-1952, wielrennen in de jaren 2013-2017, het honkbal in 2011 en tot slot het turnen in de jaren 2015-2017. In al die gevallen is er volgens Hoyng geen verband te leggen tussen beide.¹⁸

Het is de sporthistoricus Maarten van Bottenburg die criteria ontwerpt om het trickle-down-effect te meten: 1) De groei van een sportbond is groter dan in de voorgaande jaren. Er vindt dus een versnelling plaats; 2) De procentuele groei van deze sportbond is groter dan die van de sportbonden waar zich in dat jaar geen kampioenschap voordeed. De procentuele groei is ook groter dan de algemene groei van het aantal sportbeoefenaars en 3) De procentuele groei van de sportbond is groter dan de van deze sporttak in vergelijkbare omringende landen, waar geen kampioenschap te vieren viel. Hierbij gelden als indicatoren tot de Tweede Wereldoorlog het aantal verenigingen en na de Tweede Wereldoorlog het aantal leden van de sportbond.¹⁹

Zouden belangrijke sportevenementen ook kunnen leiden tot een grotere sportparticipatie? De beide sportwetenschappers Pamela Wicker van de Universiteit van Keulen en Popi Sotiriadou van Griffith University hebben het effect van de Commonwealth Games, die in 2006 in Melbourne plaatsvonden, onderzocht.²⁰ Zij concludeerden dat jongeren, lager geschoolden, vrouwen en inwoners van Aboriginal- of Torres Strait Islander-oorsprong meer genegen waren sport te beoefenen dan daarvoor. Zij wijzen erop dat er in eerdere onderzoeken geen onderscheid werd gemaakt in de populatie die ondervraagd werd; dat was in Melbourne wel het geval. Zij geven aan dat het enkel uitspraken betrof. Of degenen die genegen waren meer te gaan sporten dat ook daadwerkelijk hebben gedaan is niet door aanvullend onderzoek vastgesteld. Ook is niet onderzocht wat het effect was na één jaar.

Werd hierboven aangegeven dat Hoyng stelt dat er geen effect zou zijn tussen sportprestaties en participatie, hij heeft vier mogelijke uitzonderingen vastgesteld. Hij waarschuwt wel dat andere verklaringen niet uit te sluiten zijn en het effect niet hard aantoonbaar is. Die vier cases zijn hockey in 1928, schaken in 1935, judo in de eerste helft van de jaren zestig en darts in 1998/1999.²¹ Met betrekking tot het schaken constateert hij een toename van het aantal

¹⁸ <https://www.allesoversport.nl/artikel/de-mythe-van-het-trickle-down-effect-topsportsucces-leidt-niet-tot-groei-van-breedtesport-in-nederland/>, geraadpleegd 1 juni 2019. Epke Zonderland behaalde op de rekstok grootse sportieve successen. Het ledental van de turnbond bedroeg in de jaren 2015-2017 als volgt: in 2014 299.558 leden, in 2015 303.650, in 2016 309.460 en in 2017 302.154. Een tweede voorbeeld zijn de successen van Dafne Schippers. De atletiekbond telde in 2014 140.116 leden, in 2015 140.271, in 2016 139.654, in 2017 137.389. Waar men een opgaande lijn zou verwachten spreken de cijfers voor zich: er is sprake van een dalend ledental.

¹⁹ <https://www.allesoversport.nl/artikel/de-mythe-van-het-trickle-down-effect-topsportsucces-leidt-niet-tot-groei-van-breedtesport-in-nederland/>, geraadpleegd 1 juni 2019. Verwijzing is naar Maarten van Bottenburg, *Verborgen competitie* (Amsterdam 1994).

²⁰ Pamela Wicker en Popi Sotiriadou, 'The trickle-down effect: what population groups benefit from hosting major sport events', in: *International Journal of Event Management Research* Volume 8 (2013) number 2, 36.

²¹ <https://www.allesoversport.nl/artikel/4-keer-trickle-down-effect-de-enige-cases-waar-in-topsportsucces-mogelijk-tot-meer-sportdeelname-leidde/>, geraadpleegd 1 juni 2019.

schaakverenigingen in het jaar dat Dr. Max Euwe wereldkampioen werd. Toen Euwe de titel twee jaar later weer inleverde daalde het aantal verenigingen weer. Hoyng gebruikt daarvoor de cijfers van de Databank Sport van Huygens ING. Hij stelt vast dat er tussen 1900 en 1934 er gemiddeld tien nieuwe schaakverenigingen per jaar werd opgericht. In de jaren 1935-1940 waren dat er 61.²² Volgens één van de criteria van Bottenburg is hier vanaf 1935 sprake van een tempoversnelling. Hiermee lijkt de derde deelvraag al beantwoord te zijn. Maar is zo'n vergelijking wel juist? Er wordt eerst een gemiddelde berekend over een periode van vijfendertig jaar en daarna over een periode van zes jaar. Kan er op basis van twee verschillende tijdspannes wel een conclusie worden getrokken? Mogelijk werpt een berekening over een periode van telkens vijf jaar een beter en verfijnder inzicht.

Het bronnenmateriaal

Voor dit onderzoek heb ik veelvuldig gebruik gemaakt van een drietal bronnen. De eerste bron is het tijdschrift van de Nederlandse Schaakbond. Daarvoor zijn alle jaargangen van 1918 tot en met 1940 geraadpleegd. In dat tijdschrift staan naast schaaktechnische rubrieken ook verslagen van bestuurs- en districtsvergaderingen, ledenoverzichten en jaarverslagen. In de tweede plaats is gebruik gemaakt van de Databank Sport. Daarin staan de gegevens van 852 schaakverenigingen die zijn opgericht van 1803 tot en met 1940. Per vereniging zijn naast het oprichtingsjaar ook gegevens zoals de naam, de plaats, een mogelijke einddatum vastgelegd. In deze database zijn ook gegevens van achtentwintig regionale schaakbonden uit diezelfde periode vastgelegd. Ten derde is er veelvuldig gebruik gemaakt van jubileumboeken van schaakverenigingen, regionale schaakbonden en de landelijke schaakbond. Daarbij is het criterium gebruikt dat deze organisaties voor de Tweede Wereldoorlog waren opgericht, waardoor de periode die ik onderzoek, het interbellum, in deze werken aan de orde komt. Naast deze drie bronnen is ook gebruik gemaakt van Delpher, een digitale zoekmachine die op basis van een reeks verantwoorde trefwoorden krantenartikelen ontsluit. Tenslotte is secundaire literatuur geraadpleegd. Ik wil in deze paragraaf de Databank Sport en het gebruik van jubileumboeken nader toelichten.

²² <https://www.allesoversport.nl/artikel/4-keer-trickle-down-effect-de-enige-cases-waar-in-topsportsucces-mogelijk-tot-meer-sportdeelname-leidde/>, geraadpleegd 1 juni 2019.

Figuur 2. De landingspagina van de Databank Sport: <http://resources.huygens.knaw.nl/sportbondenclubsperiodieken>, geraadpleegd 1 juli 2019.

De databank werd in de jaren in de jaren 2006 - 2011 door het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis aangelegd. Deze databank bevat gegevens van verenigingen en bonden tot en met 1940 voor gymnastiek, hockey, korfbal, schaken, tennis en voetbal.²³ Vermeldt zijn de namen van alle bonden en clubs van deze zes sporten. De Databank Sport eindigt op 31 december 1940. Er wordt volgens de website gewerkt aan de periode daarna. De Databank Sport is bedoeld voor professionele historici die de opkomst en de groei van de sport in Nederland willen onderzoeken, zowel op lokaal, regionaal als landelijk niveau. Ook allerlei aspecten van de verzuiling in Nederland of de emancipatie van de maatschappelijke groeperingen kunnen met behulp van deze databank nader onderzocht worden.²⁴

De Databank Sport is niet compleet. Niet alle clubs die voor 1940 bestonden staan in deze databank. De website meldt dat niet alle clubs zich hadden aangesloten bij de landelijke organisatie en om die reden zijn niet in alle gevallen aan te treffen in de database.²⁵ Zo'n voorbeeld is Coevorden. Daar werd in 1960 de schaakvereniging Het Kasteel opgericht, maar er werd al in de jaren dertig van de twintigste eeuw in georganiseerd verband geschaakt. Deze vereniging heette Door Oefening Sterk (1934-1939).²⁶ Deze vereniging had zich niet aangesloten bij de landelijke schaakbond. Een ander voorbeeld is aan te treffen in Almelo. In het jubileumboek van de schaakvereniging Almelo uit het jaar 2006 wordt melding gemaakt dat er in 1934 in Almelo maar liefst drie verenigingen bestonden. Naast de schaakvereniging Almelo waren dat de Christelijke

²³ <http://resources.huygens.knaw.nl/sportbondenclubsperiodieken/gids/inleiding/Colofon>, geraadpleegd 1 juni 2019. De databank is opgezet door Michel van Gent. Bij het invoeren van de gegevens werd hij geassisteerd door Joke van Leeuwen. De illustraties zijn gemaakt door Milo van de Pol, de webapplicatie werd ontwikkeld door Bram van Dam.

²⁴ <http://resources.huygens.knaw.nl/sportbondenclubsperiodieken>, geraadpleegd 1 juni 2019.

²⁵ <http://resources.huygens.knaw.nl/sportbondenclubsperiodieken/gids/inleiding/databank>, geraadpleegd 1 juni 2019. In de Database Sport staan 852 schaakverenigingen, waarvan er 257 niet aangesloten waren.

²⁶ Frits Meijerink, *Schaakclub Het Kasteel Coevorden. 25 jaar* (Coevorden 1986) 5-8.

Schaakclub en de Rode Toren, een socialistische schaakvereniging. In 1937 fuseerden alle drie tot de schaakvereniging Almelo.²⁷ Geen van deze drie was aangesloten bij de landelijke schaakvereniging. Alleen de eerste is opgenomen in de Databank Sport, de Christelijke Schaakclub en de Rode Toren niet.

Steekproeven van namen van schaakverenigingen in het tijdschrift van de (Koninklijke) Nederlandse Schaakbond laten zien dat deze wel vermeld staan in de databank, op een aantal uitzonderingen na. Zo ontbreken de aangesloten verenigingen uit Batavia, Jogjakarta, Magalang, Semarang en Soerabaja.²⁸ Zijn deze weggelaten vanwege de ligging daarvan in Nederlands-Indië?²⁹ Ook een dertiental Gymnasiasten en H.B.S. Schaakclubs ontbreken in de databank.³⁰ Waren deze verenigingen niet aangesloten bij de landelijke schaakbond? In datzelfde tijdschrift wordt vermeld dat op 28 augustus 1920 door de Nederlandse Gymnasiasten Schaakbond een nationale wedstrijd werd georganiseerd in Haarlem.³¹ Uit deze steekproeven blijkt dat de Databank Sport niet compleet is. Enerzijds doordat er verenigingen waren die zich niet hadden aangesloten bij landelijke schaakbond, anderzijds hebben de samenstellers van de databank er voor gekozen bepaalde schaakverenigingen niet op te nemen in de databank.

Voor dit onderzoek is veelvuldig gebruik gemaakt van tal van jubileumboeken. Toch zijn er ook kanttekeningen te plaatsen bij deze bronnen, want die jubileumboeken zijn tot stand gekomen door het archief van de betreffende schaakorganisatie te raadplegen. In welke mate zijn die archieven compleet? Belangrijk zijn notulen van bestuurs- en algemene ledenvergaderingen, jaarverslagen, ledenlijsten en competitiestanden. Speciale momenten zullen in de regel wel vastgelegd zijn zoals een schaaksimultaan door een bekende schaker op de club, maar hoe zit het met de reguliere clubavond? Hoe zag zo'n avond eruit? Is daar wel (beeld-)materiaal over terug te vinden? Wat er in een archief zit, zal per vereniging per secretaris verschillen. Wat de één belangrijk vindt, belandt bij een ander bij het oud papier. In de regel is de secretaris degene die telkens het archief overgedragen krijgt. De ene secretaris gaat daar zorgvuldiger mee om dan een ander. En wat gebeurt er met het archief van een vereniging bij een fusie? Eigen ervaring leert dat er soms complete schaakseizoenen in het archief van een vereniging ontbreken. Inklaar wijst nog op een ander aspect; het is een archief van binnenuit.³² Op die manier komt er informatie beschikbaar over

²⁷ 75-jarig jubileum. *Schaakvereniging Almelo* (Almelo 2006) 7-8.

²⁸ *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* (1920) 57.

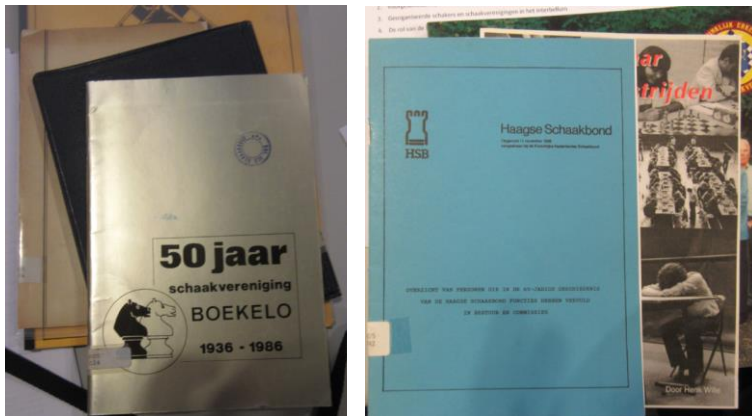
²⁹ Minze bij de Weg merkt op dat er een aparte Nederlandsch-Indischen Schaakbond bestond en dat het logisch is dat deze verenigingen niet zijn meegeteld (november 2021). Voor het schaken in Nederlands-Indië verwijs ik graag naar het boek van: Rob van Vuurde, *Adoe Toe an Blanda, U staat schaakmat!: Een geschiedenis van het schaken in Nederlands-Indië* (Rotterdam 2017).

³⁰ *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* (1920) 146-147.

³¹ *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* (1920) 74.

³² Frank Inklaar, *Volop vertier! Vrije tijd en stedelijke cultuur 1870-2010*, Deel 4: Bronnen (Heerlen 2012) 71.

het reilen en zeilen binnen een vereniging. Die visie van binnenuit is volgens Inklaar per definitie subjectief.³³

Figuur 3. Het Max Euwe Centrum in Amsterdam beschikt over een boekenstelling met jubileumboekjes. Links ligt het 50 jarig jubileumboek van de Schaakvereniging Boekelo, rechts een functionarissenoverzicht van de Haagse Schaakbond. Foto: auteur, december 2019.

Opvallend is dat de jubileumboeken onderling zo enorm verschillen: van omvangrijke uitgaves tot aan eenvoudige stencils voorzien van een kaftje. De ene keer is de te onderzoeken periode uitvoerig beschreven, de andere keer summier. Een rol van betekenis speelde ook het budget voor de jubileumuitgave. Een andere factor was welk lid of welke leden nam(en) de klus op zich namen om de historie uit te zoeken en vast te leggen? Waren dat geschoolde historici of welwillende amateurs?

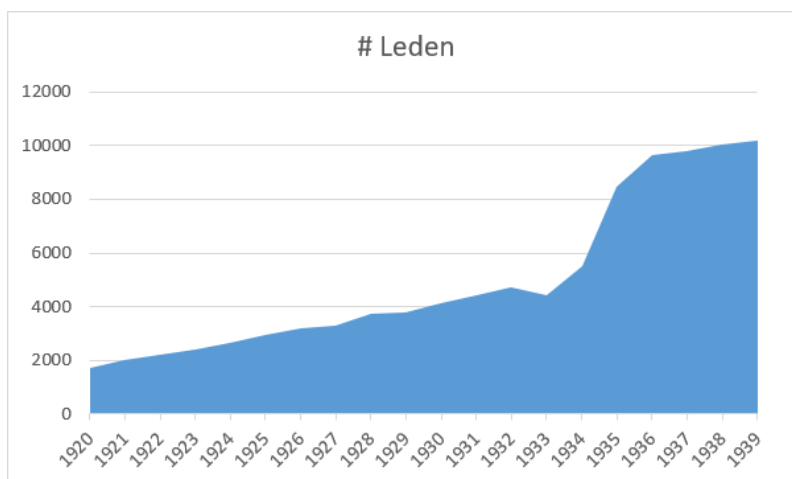
Georganiseerde schakers en schaakverenigingen tijdens het interbellum (1919-1939)

In deze paragraaf wordt het georganiseerde schaken in Nederland nader uit de doeken gedaan. Om daar zicht op te krijgen zullen een aantal zaken onderzocht worden. Voor de hand ligt om het aantal leden en het aantal schaakverenigingen te onderzoeken. En wie werden er lid? Wat deden die leden op deze verenigingen? Wat was het effect van schaakrubrieken in kranten en schaakliteratuur. Welke invloed hadden de grote schaaktoernooien in Nederland waar buitenlandse grootmeesters aan mee deden. Had de verzuiling vat op het georganiseerde schaken? Tenslotte is er aandacht voor de arbeidswet van 1919.

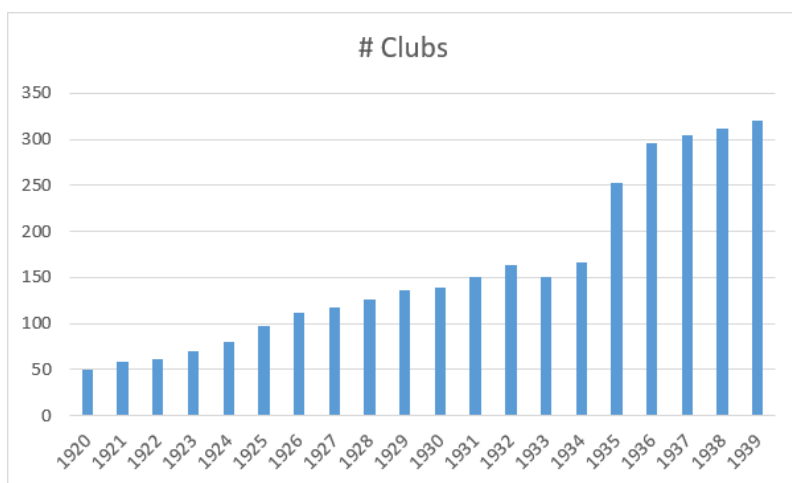
Het aantal schakers aangesloten bij de (Koninklijke) Nederlandse Schaakbond bedroeg aan het eind van de negentiende eeuw ongeveer 650 leden. In 1919, kort na de Eerste Wereldoorlog, waren dat rond de 1.700 leden. Aan het eind van het interbellum was dat aantal uitgegroeid naar

³³ Frank Inklaar, *Volop vertier! Vrije tijd en stedelijke cultuur 1870-2010*, Deel 4: Bronnen (Heerlen 2012) 71.

zo'n 10.000.³⁴ Dat betekende een groeifactor van 2,6 gedurende de eerste twee decennia van de twintigste eeuw en een factor van 5,8 van 1920 tot en met 1939. Die laatste groei was geen constante, de groei per jaar varieerde nogal sterk. Eenzelfde groei is waarneembaar bij het aantal schaakverenigingen. Het aantal schaakvereniging rond 1900 lag rond de 45. Rond 1920 waren er dat 50, in 1939 waren er dat 320.³⁵ De bijbehorende groeicijfers zijn 1,1 en 6,4.

Figuur 4. Aantal georganiseerde schakers per jaar gedurende het interbellum. Bron: *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond (1918 - 1935)*, *Tijdschrift van den Koninklijken Nederlandschen Schaakbond (1935 – 1940)*. Grafiek: auteur.

Figuur 5. Aantal schaakverenigingen per jaar gedurende het interbellum. Bron: Database Sport. Grafiek: auteur.

De beide tabellen laten een groei zien vanaf 1918 tot en met 1932. In 1933 is er een kleine daling en daarna is er sprake van een sterke stijging. De daling in 1932 van het aantal leden wordt door de Nederlandse Schaakbond verklaard door het dalend aantal persoonlijke leden ten gevolge van een organisatiewijziging in 1932.³⁶ De daling van het aantal schaakverenigingen wordt daar niet mee

³⁴ *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond (1918 - 1935)*, *Tijdschrift van den Koninklijken Nederlandschen Schaakbond (1935 – 1940)*. Geraadpleegd zijn de gebundelde jaargangen op het bondsbureau van de KNSB in Haarlem. Ter informatie: het aantal georganiseerde schakers anno 2019 ligt rond de 24.000.

³⁵ *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond (1918 - 1935)*, *Tijdschrift van den Koninklijken Nederlandschen Schaakbond (1935 – 1940)*.

³⁶ *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond (1934)* 33.

verklaard. In de volgende paragrafen komt de organisatiewijziging in 1932 en de sterke groei vanaf 1933 nog aan de orde. De in de inleiding van dit werkstuk door Münninghoff en Sibbing genoemde aantallen corresponderen niet met het resultaat van dit onderzoek.

In het proefschrift van Hans Scholten wordt gesproken over het elitaire karakter van schaakverenigingen in de negentiende eeuw. Hij geeft aan dat zich gedurende de negentiende eeuw een ontwikkeling heeft voorgedaan waaruit een aantal typologieën te herleiden zijn.³⁷ Aan deze typologieën liggen geen scherpe definities ten grondslag. Zo typeert hij verenigingen uit de periode 1800-1840 als proto-vereniging. De leden van deze verenigingen behoorden tot de elite. Van 1840-1870 zijn het herenverenigingen, waarbij de leden tot de gegoede burgerij en de culturele elite behoorden. Van 1870-1884 zijn het liberale verenigingen. De ledentoeename zit dan volgens Scholten in economisch welgestelden. Van 1884-1899 zijn het moderne verenigingen. Daarbinnen zouden de leden meer divers zijn.³⁸ Dat zou erop duiden, aldus Scholte, dat het elitaire karakter min of meer verdwenen zou zijn.³⁹

Een aantal voorbeelden laat zien dat het elitaire karakter ook na de eeuwwisseling nog voorkwam. De schaakvereniging Maastricht, opgericht in 1920, was gericht op prestaties, elitair, kende een ballotage, bestond uit heren en geen jeugd en geen vrouwen.⁴⁰ In Zeeland bestonden de verenigingen in Middelbrug en Vlissingen uit de gegoede burgers, waaronder veel onderwijzend personeel.⁴¹ Chr. Vlagsma beschrijft dat in Rotterdam in de jaren twintig van de twintigste eeuw het Rotterdamsch Schaakgenootschap uit vrijwel alleen academisch gegradueerden bestond. De nieuwe Rotterdamsche Schaakvereniging liet een wat gemengder schaakpubliek toe. Dan was er nog de Rotterdamse Studenten en Gymnasiasten Schaakvereniging voor jonge intelligentsia, hij zelf werd begin jaren twintig van de twintigste eeuw lid van een arbeidersschaakclub.⁴² Als Haije Kramer in 1933 als vijftienjarige lid wil worden van Philidor Leeuwarden, loopt hij tegen een leeftijdsgrens aan. De club kende een ondergrens van twintig jaar. De meeste leden waren echter veel ouder en behoorden tot de gevestigde klasse. Hij mocht uiteindelijk aspirant-lid worden.⁴³ Een elitair karakter

³⁷ Hans Scholten, *'Het loopt ongenadiglijk mat'. Het schaakleven in Nederland in de negentiende eeuw. De sociaal-culturele achtergrond van het ontstaan van schaakverenigingen*, Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant (Bilthoven 1999) 132-133.

³⁸ Hans Scholten, *'Het loopt ongenadiglijk mat'. Het schaakleven in Nederland in de negentiende eeuw. De sociaal-culturele achtergrond van het ontstaan van schaakverenigingen*, Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant (Bilthoven 1999) 447. Hierbij worden per periode organisatie & positionering; samenstelling; vrijwilligheid & vrijblijvendheid; invulling en duurzaamheid gekenmerkt.

³⁹ Hans Scholten, *'Het loopt ongenadiglijk mat'. Het schaakleven in Nederland in de negentiende eeuw. De sociaal-culturele achtergrond van het ontstaan van schaakverenigingen*, Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant (Bilthoven 1999) 447.

⁴⁰ H. van der Heijden, *75 jaar Maastrichtse Schaak Vereniging 1920-1995* (Maastricht 1995) 6.

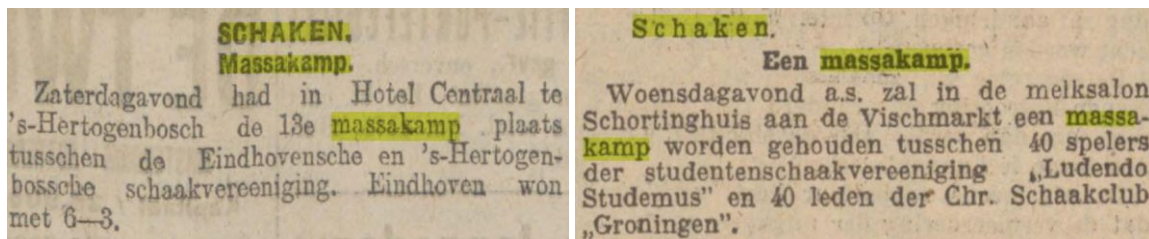
⁴¹ Harry Lankreijer, *Zeeland schaakt* (Middelburg 1983) 8.

⁴² Chr. Vlagsma, *'De jaren 1920-1940'*, in: *Nederland Schaakt. KNSB 100 jaar* (Baarn 1974) 27-28.

⁴³ Haije Kramer, *Friese schaakkoningen. 800 jaren schaak in Friesland* (Venlo 1995) 110.

en ballotage belemmert toetreding tot een vereniging. Toch wijst de groei van het ledental en het aantal verenigingen erop dat het elitaire karakter en vormen van ballotage steeds meer uitzondering dan regel werd tijdens het interbellum.

Wat in al die jubileumboeken opvalt, zijn de vele massakampen en schaaksimultaans die in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw werden georganiseerd. Bij een massakamp spelen twee verenigingen op bijvoorbeeld een zaterdagmiddag tegen elkaar. Beide proberen zo veel mogelijk spelers op de been te brengen. Op die middag speelt een ieder een partij, de uitslagen worden bij elkaar opgeteld. Stel dat beide vierentwintig spelers kunnen opstellen, dan zou een mooie uitslag rond de 12-12 moeten uitvallen.

Figuur 6. Links: *Algemeen Handelsblad* 9 januari 1931 en Rechts: *Nieuwsblad van het Noorden* 21 oktober 1926.

Er werden tijdens het interbellum vele massakampen gespeeld. Dat moet gezien worden als een voorloper van de reguliere competitiesystemen die later met het toenemen van het aantal schakers en verenigingen mogelijk werden. Massakampen komen heden ten dage nog maar sporadisch voor. Een andere bekende activiteit, die net als de massakampen uitgebreid in de lokale kranten en tijdschriften beschreven werd, was de schaaksimultaan door bekende nationale en internationale schakers. In Maastricht werden de leden uitgedaagd door te spelen tegen Max Euwe, de Rus Alexander Aljechin (1892-1946), de Oostenrijker/Pool Ksawery Tartakower (1887-1956) en de Pool Akiba Rubinstein (1880-1961).⁴⁴ De Nederlandse Schaakbond meldde in 1920 dat José Raúl Capablanca (1888-1942) de steden Den Haag, Rotterdam en Den Bosch aandeed voor een schaaksimultaan.⁴⁵ Trots wordt in het jubileumboek van Venlo vermeld dat oprichter Jos Opdenoordt in 1935 de bekende simultaangever Davidson wist te verslaan.⁴⁶ Een lid van de schaakvereniging in Boekelo slaagde erin van Max Euwe te winnen die in het naburige Enschede een simultaan had gegeven.⁴⁷ Schaakvereniging Kijk-Uit uit Santpoort meldde dat een nog jonge Lodewijk Prins in 1927 een simultaan gaf. Kennelijk had hij zijn dag niet. De auteur van het jubileumboek toonde begrip door aan te geven dat alle begin moeilijk is. Ook voor Lodewijk.⁴⁸ Niet alleen verenigingen nodigden

⁴⁴ H. van der Heijden, *75 jaar Maastrichtse Schaak Vereniging 1920-1995* (Maastricht 1995) 5.

⁴⁵ *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* (1920) 170.

⁴⁶ N. van der Hoogt, e.a., *Jubileumuitgave 60 jaar Koninklijk erkende Venlose Schaakvereniging 1925-1985* V.S.V. (Venlo 1985) 13.

⁴⁷ M. Tibbe, *50 Jaar schaakvereniging Boekelo 1936-1986* (z.p. 1986) 17.

⁴⁸ E. Weijers, e.a., *1927-1987 Schaakclub KIJK UIT 60 jaar* (z.p. 1987) 5.

grootmeesters uit voor een simultaan. In 1935 speelde Dr. Tartakower op uitnodiging van de pas opgerichte Zeeuwse Schaakbond voor 42 sterke spelers uit die provincie.⁴⁹ In Leiden was er zelfs sprake van blindsimultaan.⁵⁰

Op de clubavond werden interne competities georganiseerd. In de jubileumboeken komen die tijdens het interbellum terug onder de titel van zomer- en de wintercompetitie. Populair in die periode waren ook de vele gongtoernooien. Er werd dan zonder klok gespeeld, waarbij de toernooileider telkens op een gong slaat: de aan zet zijnde speler moet dan een zet doen. Omdat de bedenktijd op die wijze werd afgebakend leidde dat soms tot hilarische momenten. Santpoort en Eindhoven maken daar in hun jubileumboeken melding van. Om leden te behouden is enige speelsterkte van belang. Daarbij is het belangrijk dat er veel gespeeld wordt. De leden speelden in de interne competitie, maar ook door de massakampen tegen andere verenigingen. Uitdagend waren natuurlijk de schaaksimultaan. De verenigingen stimuleerden hun leden om op deze wijze veel te spelen en hun spel te verbeteren.

Figuur 7. In 1920 geeft Dr. Emanuel Lasker een schaaksimultaan in Den Haag. Foto via schaakclub Oud Zuylen Utrecht.

Het schaken in Nederland kreeg ook een stimulans door het plaatsen van schaakrubrieken in de kranten ten gevolge van de successen van Euwe. De georganiseerde schakers konden de daarin gepubliceerde partijen naspelen en kennis nemen van de laatste theoretische ontwikkelingen. Belangrijk was ook Max Euwe's vermogen om goede schaakboeken te schrijven.⁵¹ De bekendste waren de vier delen *Praktische schaaklessen* uit 1928 en zijn *Theorie der schaakopeningen* in 12 delen. Deze schaakboeken droegen bij aan de groei van de schaaksport tijdens het interbellum.

⁴⁹ Harry Lankreijer, *Zeeland schaakt* (Middelburg 1983) 7 en *Tijdschrift van den Koninklijken Nederlandschen Schaakbond* (1935) 317.

⁵⁰ A.G. de Blécourt, A.E.J. Modderman en W.H. van der Nat, *50 jaar L.S.G. Het Leidsch Schaakgenootschap in de jaren 1895-1945* (Leiden 1946) 39.

⁵¹ R. Jaarsma, ed., *Nederland schaakt. KNSB 100 jaar* (Baarn 1974) 35.

Euwe's biograaf Alexander Münninghoff meldt dat *Praktische Schachlessen* tot ver na de Tweede Wereldoorlog het standaardwerk was voor de schaker die vooruit wilde komen.⁵²

Figuur 8. *Praktische Schachlessen*. Het tweede deel van deze beroemde reeks van vier delen (1928).

In Nederland werden tijdens het interbellum ook internationale toernooien georganiseerd, zoals Den Haag 1921 en 1928, Zandvoort 1936, Amsterdam 1936. Dat waren schaaktoernooien waaraan met name buitenlandse schaak(groot)meesters aan mee deden. In 1938 vond er één plaats in Noordwijk, maar het meest beroemd was het A.V.R.O.-schaaktoernooi uit datzelfde jaar. Was dit het sterkste toernooi aller tijden? Het Duitse tijdschrift *KARL* meldt dat in elk geval de destijds beste acht spelers ter wereld meededen aan dit toernooi.⁵³ In het boek dat later verscheen lezen wij in het voorwoord: ‘nu liggen de resultaten van de meesters in dit boek voor ons en met behulp daarvan zullen tallozen, die het schaakspel beoefenen, hun speelkracht verhogen, hun kennis van het spel verdiepen en hun liefde voor deze schone sport voor de geest vergroten’.⁵⁴ Volgens Alexander Münninghoff is het A.V.R.O.-toernooi de schaakgeschiedenis ingegaan met gouden letters.⁵⁵ Deze toernooien konden door de schakers worden bezocht. Vaak werden er in een nevenruimte de grootmeesterpartijen op grote demonstratieborden becommentarieerd. Bezoekers kwamen aldus met nieuwe inzichten thuis en konden dat op de club dan weer in praktijk brengen. Naast deze toernooien vonden er ook belangrijke tweekampen plaats in Nederland, waarbij Euwe telkens de wereldtop ontmoette: bijvoorbeeld in 1924 tegen de Belg Edgard Colle (1897-1932) in Zutphen, tegen de Russisch-Duitse schaker Efim Bogoljubov (1898-1952) in 1928/1929 in diverse steden in Nederland en tegen José Raúl Capablanca in 1931 in Amsterdam. Sommige van die tweekampen waren exhibitietweekampen zoals die tussen Euwe en Aljechin in december 1926 en januari 1927.

Binnen de schaakwereld heeft de verzuiling tijdens het interbellum geen voet aan de grond gekregen. Er waren maar enkele schaakverenigingen op protestants-christelijke of rooms-katholieke

⁵² Alexander Münninghoff, *Max Euwe. Biografie van een wereldkampioen* (Amsterdam 1976) 97.

⁵³ Anderberg, Peter, ‘Das AVRO-Turnier 1938’, in: *KARL. Das Kulturelle Schachmagazine* nr. 4 (Frankfurt 2010) 19.

⁵⁴ Euwe, Dr. M., *Analysen. A.V.R.O.’s wereld-schaak-toernooi* (Amsterdam 1938) 3.

⁵⁵ Alexander Münninghoff, *Max Euwe. Biografie van een wereldkampioen* (Amsterdam 1976) 302.

grondslag, er waren wel meerdere arbeidersschaakverenigingen.⁵⁶ Van de 852 schaakverenigingen in de Database Sport was er 22 protestants-christelijk, 26 rooms-katholiek en 18 socialistisch. Nog voor de Tweede Wereldoorlog ging een deel daarvan ter ziele of kozen zij voor een fusie met een neutrale vereniging.

Een belangrijke reden voor de groei kan ook verklaard worden vanuit de Arbeidswet van 1919. Er kwam een verplichte vrije dag, bij voorkeur op de zondag, en in het algemeen nog een halve dag, bij voorkeur de zaterdagmiddag. Haije Kramer schrijft in zijn beschrijving van 800 jaren schaak in Friesland dat er zodoende meer mogelijkheden voor wedstrijden ontstonden en competities voor teams.⁵⁷ Aangenomen mag worden dat dit het schaken goed heeft gedaan.

Samenvattend nam het aantal georganiseerde schakers gedurende het gehele interbellum toe evenals het aantal schaakverenigingen. Deze laatste organiseerden tal van activiteiten voor haar leden. Een belangrijke bijdrage tot de ontwikkeling van het georganiseerde schaken waren de vele massakampen en de internationale toernooien in Nederland. De sterke leden- en verenigingsgroei vanaf 1935 komt verderop in dit werkstuk aan de orde.

De organisatiewijziging van de Nederlandse Schaakbond in 1932

De leden van een vereniging konden hun speelniveau verbeteren door mee te doen aan de interne competities. Spelen met een aantal, bijvoorbeeld een tiental, van club A tegen club B werd opgelost door, de in de vorige paragraaf al genoemde, massakampen. Aan de vraag om lokale competities te organiseren kon het landelijk bestuur uiteindelijk niet meer voldoen. Zo ontstonden er initiatieven om dit wel mogelijk te maken. Dat leidde tot een drietal verschillende oplossingen: 1) Plaatselijke schaakbonden, zoals in Amsterdam; 2) Gewestelijke schaakbonden voor een afgebakend gebied, zoals de Noordelijke Schaakbond voor de provincie Groningen en Noord-Drenthe en 3) Districten, gebieden waar de Nederlandse Schaakbond nog wel een competitie regelde.⁵⁸ De plaatselijke en de

⁵⁶ *Arbeiders-schaak: maandblad van den Arbeidersschaakbond Holland* (Hilversum 1935-1937). Dit type vereniging komt in diverse bronnen voor. Er zijn beslist meer arbeidersschaakverenigingen geweest dan het aantal dat in de Databank Sport is vastgelegd. Dit zou door een vervolgonderzoek in kaart gebracht kunnen worden.

⁵⁷ Kramer, Haije, *Friese schaakkoningen. 800 jaren schaak in Friesland* (Venlo 1995) 81. Zie ook: <https://www.vakbondshistorie.nl/dossiers/een-wandeling-door-de-tijd/>, geraadpleegd 1 juni 2019.

⁵⁸ De initiatieven om te komen tot regionale schaakbonden werden genomen door een aantal verenigingen in een bepaalde regio. Omdat dit een geleidelijk proces is geweest en de Nederlandse Schaakbond geen regie heeft gevoerd kon het gebeuren dat de regio's niet congruent zijn met de provincie indeling. Deventer en Zwolle zijn bijvoorbeeld niet aangesloten bij de Schaakbond Overijssel, maar bij de Oostelijke Schaakbond. Omdat een aantal kleinere verenigingen in Amsterdam niet in de provincie wilden spelen is de Amsterdamse Schaakbond niet opgegaan in de Noord-Hollandse Schaakbond.

gewestelijke schaakbonden waren autonoom, zij kenden een eigen bestuur en competitie. Het was de Nederlandse Schaakbond die van de districten af wilde.

Naam bond	Beginjaar	Eindjaar	<1919	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Amsterdamsche Schaakbond	1889	1889																						
Friesche Schaakbond [F.S.B.]	1905																							
Noord-Hollandsche Schaakbond [N.H.S.B.]	1913	1920																						
Nederlandsche Gymnasiasten en H.B.S. Schaakbond	1921	1924																						
Nederlandsche Studentenschaakbond	1922	1922																						
Amsterdamsche Schaakcompetitie	1923	1925																						
Geldersch-Overijsselsche Schaakbond [G.O.S.B.]	1924	1946																						
Amsterdamsche Schaakbond [A.S.B.]	1925																							
Nederlandse Arbeiders Sportbond [N.A.S.B.]	1926	1940																						
Haagsche Schaakbond [H.S.B.]	1926																							
Limburgsche Schaakbond	1927																							
Noord-Brabantsche Schaakbond [N.B.S.B.]	1927																							
Leidsche Schaakbond [L.S.B.]	1928																							
Noordelijke Schaakbond [N.O.S.B.O.]	1928																							
Geldersche Schaakbond [G.S.B.]	1931	1946																						
Stichtsche Gooische Schaakbond [S.G.S.B.]	1931																							
Rotterdamsche Schaakbond [R.S.B.]	1931																							
Noord-Hollandsche Schaakbond [N.H.S.B.]	1932																							
Schaakbond Gorinchem en Omstreken	1933	1935																						
Zeeuwsche Schaakbond [Z.S.B.]	1933																							
Amsterdamsche Kantoor-schaakbond	1933	1941																						
Oost-Geldersche Schaakbond [O.G.S.B.]	1934																							
Westfriesche Schaakbond	1934	1940																						
Twentsche Schaakbond [T.S.B.]	1936																							
West-Brabantsche Schaakbond	1937																							
Haagsche Kantoor-schaakbond	1939																							

Figuur 9. Overzicht van alle plaatselijke en gewestelijke schaakbonden in Nederland t/m 1940. Bron: Databonk Sport.

Grafische weergave: auteur.

Tot 1932 bestond het ledenbestand van de Nederlandse Schaakbond uit persoonlijke leden, de abonnees op het tijdschrift en de verenigingen. De regionale schaakbonden (dat zijn de plaatselijke en gewestelijke schaakbonden) konden geen lid zijn. In 1932 werd besloten die structuur aan te passen. Er kwam een bondenbond, dat wil zeggen, de schaakverenigingen sloten zich indirect aan bij de Nederlandse Schaakbond door zich aan te sluiten bij één van de regionale schaakbonden. De districten kwamen te vervallen. De Nederlandse Schaakbond organiseerde de landelijke competities en toernooien, regio's de hare. Bij de behandeling van de organisatiewijziging in 1932 bleek er nog een argument te zijn om een verandering door te voeren. De voorzitter van de Nederlandse Schaakbond verwoordde dat de oorsprong van de reorganisatieplannen gezocht moest worden in de financiële misère van de Bond.⁵⁹ Door de groei van zowel het aantal leden als het aantal schaakverenigingen was de Nederlandse Schaakbond begin jaren dertig van de twintigste eeuw niet goed staat om te voorzien in de behoefte aan regionale competities. Daarenboven was het inkomstenmodel zodanig opgezet dat toenemende activiteiten en kosten leidden tot financiële tekorten. Door de reorganisatie kon wel voorzien worden in de behoefte van schaakverenigingen en was er een gezonder financieel beleid mogelijk. Dit laat zien dat de organisatiegraad van het schaken in Nederland toenam.

⁵⁹ *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* (1932) 248. Het gehele verslag is terug te vinden op de pagina's 247-252.

Max Euwe wereldkampioen in 1935

In 1935 wist Dr. Max Euwe de wereldtitel te veroveren van Dr. Alexander Aljechin. Hij werd de vijfde wereldkampioen schaken na de Oostenrijker Wilhelm Steinitz (1836-1900 en wereldkampioen van 1886-1904), de Duitse wiskundige en filosoof Dr. Emanuel Lasker (1868-1941, van 1894-1921), de Cubaanse diplomaat José Raúl Capablanca (van 1921-1927) en Rus Dr. Alexander Aljechin (van 1927-1935 en 1937-1946). De titel wereldkampioen was sinds 1927 in handen van Aljechin. Sterke spelers konden in die dagen de wereldkampioen uitdagen, ging deze daarop in dan werd er een match georganiseerd. In 1935 was het zover. Aljechin had de uitnodiging van Euwe aanvaard. In Nederland zou de match gaan plaatsvinden. Dat gebeurde niet op eenzelfde locatie, maar er werd gekozen voor een tour door Nederland teneinde veel publiek te bereiken.

Na de negentwintigste partij was de stand 15-14 in het voordeel van de Nederlander. De dertigste partij werd gespeeld in Amsterdam. Euwe speelde met wit. Er kwam een aangenomen Damegambiet op het bord. Aljechin weigerde op de negentwintigste zet remise, maar na de veertigste zet stelde hij het volgende voor: 'Shall we adjourn the game or can I congratulate you now?'⁶⁰ In zijn inmiddels klassieke schaakboeken reeds over zijn voorgangers meldt oud wereldkampioen Gary Kasparov dat Euwe een waardig wereldkampioen was.⁶¹ De Nederlandse Schaakbond kreeg tijdens de match het predicaat Koninklijk.

Het succes van Euwe leidde volgens Silbermann en Unzicker tot een dolle tijd in Nederland. Er was een Euwe-mars, er verschenen uitgebreide verslagen van de match en rond kerst waren alle schaakspelen in de winkels uitverkocht.⁶² In de *Leeuwarder Courant* verscheen na dit succes een tweetal schaakrubrieken.⁶³ Ook in Coevorden steeg het aantal leden ten gevolge van Euwe's successen. Diezelfde club organiseerde vooruitlopend op de match in maart 1935 schaaklessen voor geïnteresseerden.⁶⁴ Toen Euwe nadien in 1937 een lezing gaf in Leeuwarden, dan kwamen daar 3.000 toeschouwers naar toe.⁶⁵ De Noord-Hollandse Schaakbond telde in oktober 1932 dertig tientallen en 609 leden, dat aantal groeide ten gevolge van het successen van Max Euwe naar 116 tientallen en ongeveer 2.000 leden.⁶⁶ In het jubileumboek van de Noordelijke Schaakbond spreekt men over het Euwe-effect.⁶⁷ Ook de Schaakbond Overijssel spreekt over het Euwe-effect. In het

⁶⁰ Garry Kasparov, 'Max the fifth', in: *Garry Kasparov on my great predecessors, part II* (Londen 2003) 62.

⁶¹ Garry Kasparov, 'Max the fifth', in: *Garry Kasparov on my great predecessors, part II* (Londen 2003) 63.

⁶² Jacob Silbermann en Wolfgang Unzicker, *Geschiedenis van het schaakspel*, 2^e deel (Utrecht 1977) 200-201.

⁶³ Haije Kramer, *Friese schaakkoningen. 800 jaren schaak in Friesland* (Venlo 1995) 98.

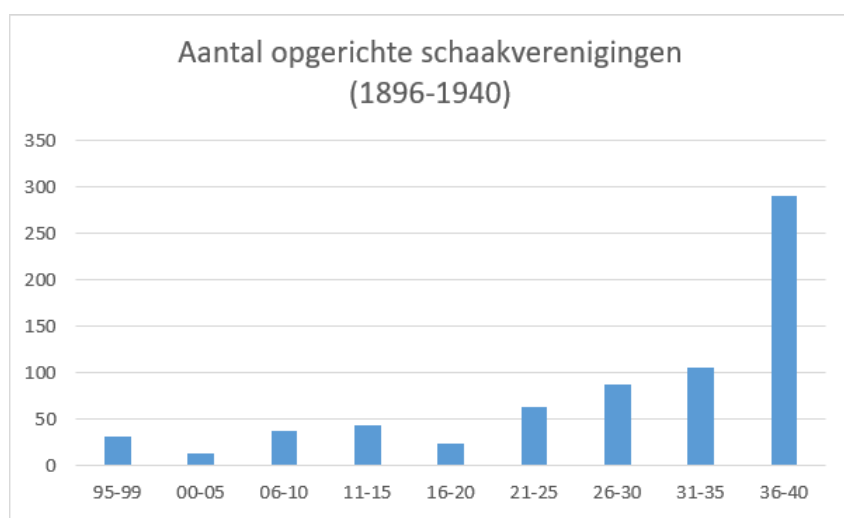
⁶⁴ Frits Meijerink, *Schaakclub Het Kasteel Coevorden. 25 jaar* (Coevorden 1986) 6.

⁶⁵ Alexander Münninghoff, *Max Euwe. Biografie van een wereldkampioen* (Amsterdam 1976) 235.

⁶⁶ Gerard van der Graaf ed., *75 jaar NHSB. De Noord-Hollandse Schaakbond 1932-2007* (z.p. 2007) 55.

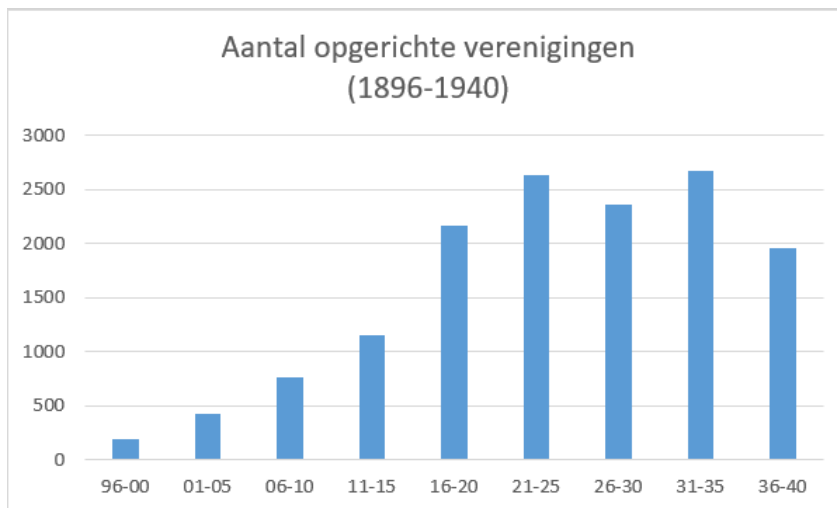
⁶⁷ C.J. van Royen, *Nu de NOSBO 50 jaar bestaat 1928-1978* (z.p. 1978) 19.

jubileumboek van de Limburgse schaakbond wordt ook verwezen naar het Euwe-effect. Om het Euwe-effect, ofwel het trickle-down-effect vast te stellen, is het noodzakelijk de door Maarten van Bottenburg vastgelegde criteria te hanteren. Het eerste criterium spreekt over een groei uitgedrukt in aantallen verenigingen. Anders dan Hoyng hanteer ik een tijdsinterval van vijf jaren en leg ik vast hoeveel verenigingen er in die periode zijn opgericht. Ik gebruik daarvoor gegevens uit de Database Sport. Hieruit blijkt dat vanaf 1921 het aantal schaakverenigingen gestaag groeit. In de jaren 1921-1925 zijn dat 64 nieuwe verenigingen, van 1926-1930: 87, van 1931-1935: 106. De laatste periode, van 1936 tot en met 1940 zijn dat er 291. Dat is inderdaad een forse stijging.

Figuur 10. Het aantal opgerichte schaakverenigingen per tijdsinterval van vijf jaar. Bron: Databank Sport. Grafiek: auteur.

Het tweede criterium van Van Bottenburg vergelijkt de groei van de schaaksport met die van andere sporten. Opnieuw is de Database Sport opnieuw geraadpleegd. Nu is het aantal opgerichte gymnastiek-, hockey-, korfbal-, tennis- en voetbalverenigingen bij elkaar geteld met dezelfde tijdsinterval. Deze grafiek wijkt sterk af van die van het schaken. De aantallen tijdens het interbellum luiden: 1921-1925: 2.637 nieuw opgerichte verenigingen, 1926-1930: 2.358, 1931-1935: 2.668, 1936-1940: 1.964. Hier is niet dezelfde stijging zoals bij het schaken waarneembaar.

Figuur 11. Het gecumuleerd aantal opgerichte gymnastiek-, hockey-, korfbal-, tennis en voetbalverenigingen per tijdsinterval van vijf jaar. Bron: Databank Sport. Grafiek: auteur.

Wanneer die vijf sporten afzonderlijk bestudeerd worden dan laat alleen het hockey een stijging zien tijdens de laatste vijf jaar. De andere sporten corresponderen min of meer met de vorige grafiek. Die stijging bij het hockey zou nader onderzocht moeten worden.

	Gymnastiek	Hockey	Korfbal	Tennis	Voetbal
1921-25	251	38	395	108	1.845
1926-30	166	44	243	185	1.720
1931-35	156	47	276	160	2.029
1936-40	186	85	211	161	1.321

Figuur 12. Het afzonderlijk aantal opgerichte gymnastiek-, hockey-, korfbal-, tennis en voetbalverenigingen per tijdsinterval van vijf jaar. Bron: Databank Sport. Grafiek: auteur.

Het derde criterium betreft de ontwikkeling van het aantal nieuwe schaakverenigingen in Nederland ten opzichte van het buitenland. De Duitse Schaakbond heeft die cijfers niet compleet.⁶⁸ Ook is het internet niet erg behulpzaam. Om die gegevens boven water te krijgen zal er contact gelegd moeten worden met de Duitse, Belgische en Engelse schaakbond. Dat lukt niet binnen de omvang van dit werkstuk en vraagt om een nader archiefonderzoek.

Toen het matchboek Aljechin – Euwe in 1936 verscheen, beschreef de organisatie van de match dat als volgt: ‘De apotheose van deze onvergetelijke decemberavond, die met de laatste zet van de laatste partij de beslissing bracht, was een meer dan redelijk wijze verwachte bevestiging van ons optimisme, dat Euwe werkelijk kampioen zou kunnen worden, meer nog dat de strijd om het wereldkampioenschap bevruchtend zou werken op de belangstelling voor het edele schaakspel in Nederland’.⁶⁹ Het woord bevruchtend is op zijn plaats. Euwe heeft de beoefening van de schaaksport in Nederland in hoge mate gestimuleerd. Er is in elk geval volgens twee van de drie criteria van Van

⁶⁸ <https://www.schachbund.de/mitgliederentwicklung.html>, geraadpleegd 15 augustus 2019.

⁶⁹ Dr. A. Aljechin en Dr. M. Euwe, *Aljechin – Euwe 1935* (Leiden 1936) x. G. van Dam, secretaris/penningmeester van het Euwe – Aljechin Comité in het voorwoord.

Bottenburg sprake van een trickle down effect. Een licht voorbehoud zou gemaakt kunnen worden met betrekking tot het hockey.

Conclusie

Tijdens het interbellum (1919-1939) nam onder meer door een toename van vrije tijd zowel het aantal georganiseerde schakers als het aantal schaakverenigingen toe. Er kwamen steeds meer schaakverenigingen en de bestaande werden groter. Een belangrijke factor die hier ook aan bijdroeg was de promotie voor de schaaksport vanuit de verenigingen zelf. Er werden massakampen georganiseerd. Daarnaast vonden er opvallend veel schaaksimultaans plaats en die werden gegeven door de wereldtop uit die dagen. Dat mag gezien worden als een uitzonderlijke prestatie van al die lokale bestuurders. Naast de interne competities kwamen ook de competities tegen andere verenigingen op gang. Om dat te organiseren ontstonden er gedurende het interbellum geleidelijk aan steeds meer regionale- en stadsschaakbonden. De organisatiegraad nam in 1932 nog verder toe door een wijziging in de organisatiestructuur. Goede schaakliteratuur van onder andere Max Euwe, de schaakrubrieken in de kranten en het bezoeken van toernooien met internationale grootmeesters of (exhibitie-)tweekampen stimuleerden de georganiseerde schakers om vooruit te komen.

Tot 1935 zette die groei gestaag door. Toen Euwe in 1935 de wereldtitel wist te veroveren nam de groei bijzonder sterk toe. Was er sprake van een Max Euwe-effect ofwel het trickle down effect. Dat effect van uitzonderlijke groei laat zich vaststellen aan de hand van een drietal criteria die door Maarten van Bottenburg zijn vastgelegd. Dit werkstuk heeft duidelijk gemaakt dat in elk geval aan twee daarvan is voldaan. Voor het derde criterium zullen de archieven in naburige landen nader onderzocht moeten worden. Tenslotte zou er vervolgonderzoek gedaan kunnen worden naar de arbeidersschaakverenigingen. Het ontbreekt aan een samenhangend en overzichtelijk verhaal over dit type vereniging.

Literatuur

Primaire literatuur

Archieven

Koninklijke Bibliotheek in Den Haag

- *Arbeiders-schaak: maandblad van den Arbeidersschaakbond Holland* (Hilversum 1935-1937).
Aanvraagnummer KW 64 A 7

Koninklijke Nederlandse Schaakbond (bonds bureau Haarlem) (kent geen inventarisnummers)

- *Tijdschrift van den Nederlandschen Schaakbond* (1918 - 1935)
- *Tijdschrift van den Koninklijken Nederlandschen Schaakbond* (1936 – 1940)

Max Euwe Centrum in Amsterdam

- Beekun, T. van, *65-jarige geschiedenis van de Haagse Schaakbond* (z.p. 1991).
- Blécourt, A.G. de, A.E.J. Modderman en W.H. van der Nat, *50 jaar L.S.G. Het Leidsch Schaakgenootschap in de jaren 1895-1945* (Leiden 1946).
- Bus, J. *75 jaar schaakvereniging Krimpen aan den IJssel* (z.p. 2002).
- Daamen, J.H., *En Passant: een uitgave van de Amroba schaakclub 1923-1983. 60 jaar* (z.p. 1983).
- Eekhout, D., *75 jaar schaken in Wageningen* (Wageningen 2001).
- Heijden, H. van der, *75 jaar Maastrichtse Schaak Vereniging 1920-1995* (Maastricht 1995).
- Hoogt, N. van der, e.a., *Jubileumuitgave 60 jaar Koninklijk erkende Venlose Schaakvereniging 1925-1985 V.S.V.* (Venlo 1985).
- Jacobs, E. van, e.a., *1937-1986 60 jaar schaken in Schaesberg. Jubileumuitgave* (z.p. 1986).
- Jager, P. de en M. Scholten, *Palladium. Jubileumuitgave van het Deventer Schaakgenootschap Pallas 125 jaar (1849-1974)* (Deventer 1974).
- Jonker, H., *50 jaar NEMO. Amsterdamse Schaakcombinatie Max Euwe/Morphy (1922-1972)* (Amsterdam 1972).
- Kooy, J. van der, *Jubileumnummer Schaakvereniging Kralingen 1924-1984* (Rotterdam 1984).
- Lankreijer, Harry, *Zeeland schaakt* (Middelburg 1983).
- Marel, Erik van der, *De Haagse Schaakbond in vogelvlucht: 1926 – 2012* (Wassenaar 2012).
- Peters, H., *75 jaar Schaakvereniging VVV, deel 1, 1906-1939* (z.p. 1981).
- Plas, R. van der, *RSR Ivoren Toren 75 jaar 1919-1994* (z.p. 1994).

- Regeer, J., e.a., *Jubileumuitgave Haagsche Schaakvereniging Het Centrum 1933-1983* (Den Haag 1983).
- Riel, J. van, *75 jaar schaakvereniging De Pion/Castricum* (z.p. 2001).
- Rietberger, H.F.C. van, *NHSB 50 jaar* (z.p. 1982). Jubileumkrant.
- Royen, C.J. van, *Nu de NOSBO 50 jaar bestaat 1928-1978* (z.p. 1978).
- Samuel, C., J. Kouwenhoven en C. Krijnen, *Schaakvereniging d4. Jubileumuitgave 60 jaar 1925-1985* (z.p. 1985).
- Scholten, H., P.W. van Voorthuizen en J. Welling, *Eindhoven 75 jaar 1915-1990. Jubileumuitgave ESV* (Eindhoven 1990).
- Tibbe, M., *50 jaar schaakvereniging Boekelo 1936-1986* (z.p. 1986).
- Trotsenburg, B.J. van, e.a., *Feestprogramma. N.S.B. zestig jaar jubileum 1873-1933* (z.p. 1933).
- Verkooijen, K., *Jubileumuitgave 60 jaar D.S.C. 1924-1984* (z.p. 1984).
- Waals, G. van der, *Zet na zet: een analyse van een halve eeuw Noord-Brabants schaakleven* (z.p. 1977).
- Weijers, E., e.a., *1927-1987 Schaakclub KIJK UIT 60 jaar* (z.p. 1987).
- Wittebol, J., *Schaaknieuws van Desisco-Watergraafsmere 50 jaar (1927-1977)* (z.p. 1977).

Eigen bezit

- *75-jarig jubileum. Schaakvereniging Almelo* (Almelo 2006).
- Aljechin, Dr. A. en Dr. M. Euwe, *Aljechin – Euwe 1935* (Leiden 1936).
- Blokhuis, J.G., *Rondvlucht met Caïssa. Jubileumboek Schaakbond Overijssel* (Almelo 1986).
- Bödicker, Rob, *Amsterdam schaakstad: hoofdstukken uit de geschiedenis van het schaakleven in Amsterdam* (Amsterdam 1994).
- Clevers, Frans, *75 jaar schaken in Limburg* (z.p. 2002).
- Euwe, Dr. M. en Dr. A. Aljechin, *Euwe – Aljechin 1937* (Leiden 1938).
- Euwe, Dr. M., *Analysen. A.V.R.O.'s wereld-schaak-toernooi* (Amsterdam 1938).
- Graaf, Gerard van der ed., *75 jaar NHSB. De Noord-Hollandse Schaakbond 1932-2007* (z.p. 2007).
- Jaarsma, R. ed., *Nederland schaakt. KNSB 100 jaar* (Baarn 1974).
- Kramer, Haije, *Friese schaakkoningen. 800 jaren schaak in Friesland* (Venlo 1995).
- Meijerink, F., *Schaakclub Het Kasteel Coevorden. 25 jaar* (Coevorden 1986).

Dagbladen t.b.v. illustraties

Delpher

- Publicaties in dagbladen rondom het verenigingsleven en de match Euwe – Aljechin 1935 en 1937

Secundaire literatuur

Anderberg, Peter, 'Das AVRO-Turnier 1938', in: KARL. *Das Kulturelle Schachmagazine* nr. 4 (Frankfurt 2010) 18-23.

Derks, Marjet en Marc Budel, *Sportief en katholiek. Geschiedenis van de katholieke sportbeweging in Nederland in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1990).

Dona, Hans, *Sport en socialisme. De geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond 1926-1941* (Amsterdam 1981).

Elias, N. en E. Dunning, *Quest for excitement. Sport and leisure in the civilizing process* (Oxford 1986).

Inklaar, Frank, *Volop vertier! Vrije tijd en stedelijke cultuur 1870-2010*, Deel 4: Bronnen (Heerlen 2012).

Kasparov, Garry, 'Max the fifth', in: *Garry Kasparov on my great predecessors, part II* (Londen 2003) 9-110.

Kratzsch, G., 'Vereinsbildung und Vereinswesen', in: *Vereine in Westfalen im 19. Jahrhundert. Westfälische Forschungen* (1989) 1-16.

Münninghoff, Alexander, *Max Euwe. Biografie van een wereldkampioen* (Amsterdam 1976).

Roosendaal, Jan C., 'Appendix: Schaken in Nederland', in: Jacob Silbermann en Wolfgang Unzicker, *Geschiedenis van het schaakspel*, deel 2 (Utrecht 1977) 194-229.

Rooy, P. de, 'Burgers en arbeiders', in: *Theoretische geschiedenis* 20 (1983) 49-55.

Scholten, Hans, 'Het loopt ongenadiglijk mat'. *Het schaakleven in Nederland in de negentiende eeuw. De sociaal-culturele achtergrond van het ontstaan van schaakverenigingen* Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant (Bilthoven 1999).

Sibbing, Eddy, 'Het ontstaan van het jeugdschaak in Nederland' in: *Nieuwsbrief Max Euwe Centrum* 92 (Amsterdam 2017).

Silbermann, Jacob en Wolfgang Unzicker, *Geschiedenis van het schaakspel*, 2 delen (Utrecht 1977).

Smit, Christianne, "'O, tint'le ook in ons dat hoog gevoel!': De weldadige hand der Toynbee-beweging', in: *De Negentiende Eeuw* 32, (2008) 1, 67-85.

Stokvis, R., *Strijd over sport. Organisatorische en ideologische ontwikkelingen* (Deventer 1979).

Wincker, Pamela en Popi Sotiriadou, 'The trickle-down effect: what population groups benefit from hosting major sport events', in: *International Journal of Event Management Research* Volume 8 (2013) number 2, 25-41.

Internet

<https://www.allesoversport.nl/artikel/de-mythe-van-het-trickle-down-effect-topsportsucces-leidt-niet-tot-groei-van-breedtesport-in-nederland/>, geraadpleegd 1 juli 2019.

<https://www.allesoversport.nl/artikel/4-keer-trickle-down-effect-de-enige-cases-waar-in-topsportsucces-mogelijk-tot-meer-sportdeelname-leidde/>, geraadpleegd 1 juli 2019.

Afbeelding op de voorpagina: Op de foto spelen Dr. A. Aljechin en Dr. Max Euwe een schaakpartij die deel uitmaakte van de match om het wereldkampioenschap.

https://www.google.com/search?q=euwe+alekhine+1935&rlz=1C1GCEU_nlNL821NL821&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiA3rHu1ubjAhVCKVAKHbfqDXEQ_AUIESgB&biw=1536&bih=722#imgsrc=Fpn2_QjJOYXQKM:, geraadpleegd 31 oktober 2018.